

GAZZALÎ'NİN KELAM İLMİNE VERDİĞİ ÖNEM VE KELAM METODU

Doç. Dr. Muhittin BAĞÇECİ*

GİRİŞ :

Kendisine hayranlık duyduğum ve beğendiğim İslâm âlimlerinden biri de ilimde çağına ışık tutmuş ve kendisinden sonrakilere tesir etmiş olan Gazzâlî'dir.

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 16 Mart 1987 de tertiblemiş olduğu Gazzalî Kongresine sunmak üzere anılan zâ-
tın Kelâm metodunu ve bu ilme önem verilmediğine dâir görüşle-
rini bulabildiğim eserlerinden okuyup inceleyerek tarafsızca çı-
karmağa gayret ettim. Bu konularda Gazzalî, hakkında yazılan
eserlere ve makalelere pek başvurmadım.

Zamanın bütün ilimlerini öğrenmiş olan Gazzalî İslâm'ı iyi
anlayan, kusursuz olmamakla beraber en iyi şerh eden âlimlerden
birisiydi. Zamanının ihtiyâcına göre Kelâm ilminin metodunu ye-
nileyen ve nakil ile aklın birbirine destek olduğunu açıklayan ve
İslâmî ilimlerin hiç birisinin diğerleri ile gelişecek bir noktasının
olmadığını göstererek bunları bir bütünlük içerisinde uzlaştır-
maya çalışan âlimdir.

Zaman zaman Gazzalî'nin bazı eserlerinin tercemelerini oku-
muş bir takım kimseler ve bazı öğrenciler Gazzalî'nin kelâm il-
mine karşı çıktığını söylerler. Bu söylentiler asılsız iddialardır.

Dinin temeli olan akaidin kesin delillerle isbatını ve şüpheli-
leri gidermeyi deruhde eden ve iman esaslarının doğru bir şekil-

(*) E. Ü. İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilimdalı Öğretim Üyesi

de tasdik edilmesine ışık tutan bir ilme bir büyük islâm âlimi nasıl karşı çıkabilir? İlimlerde kesin delillerin kullanılmasını arzu eden bir âlim, konularında huccetleri kullanmak isteyen bir ilmi kötülemez.

Gazzalî'ye göre bu ilim lâzımdır ve en azından farz-ı kifâye-dir. Çünkü onun zamanında bid'at cereyanlarına karşı Ehl-i sünnet akidesini koruyordu. Gazzalî ihtiyaca göre bu ilme verilen önemin artıp-eksileceğini söylüyordu. Öyle ise zamanımızdaki pek çok inkârcı cereyanlara karşı islâm akaidinin açıklanması ve müdafaası hangi ilimle yapılacaktır? Gazzalî tasavvufa kelamdan daha çok önem veriyordu, denilebilir. Fakat tasavvuf bir hâl ilmidir. Daha ziyâde erbâbına ve imanlılara faydalı olabilir. Münkirlerin akıl ve gönüllerini iknâ etmekte kelâm ilmi kadar faydalı olamaz. İman bir kimsenin ihtiyâr ve isteğiyle akıl kapısından girer, gönlüne yerleşir. Akılları ikna etmekle ilgili âyet sayısı 766 kadardır. Aklın alsın, almasın iman edeceksin denilemez. İman etmede kuvvetli deliller getirerek akılları doyuracak ilim kelâm-dır. İman etmenin temelinde akılcılık yatar. Bu akılcılığın rehberi de kelâmdır.

Gazzalî, nefisleri ikna eden delillerin Kur'an'dan alınacağını söylüyordu. Kelam ilmi adı altında pekçok insanın anlayamadığı, zihinleri karıştıran, çoğu muğalata sözlerden ibâret lâflara karşı çıkıyordu. Yoksa islâm akaidinin müdafaasını yapan kelam ilmine asla cephe almıyordu.

Yeni ilm-i kelam çalışmalarında Kur'an delilleri rehber olacak ve müsbet ilmin verileri ile bunlar desteklenerek imân yolları gösterilecektir. Kelam sahasında yapılacak çalışmaların, husûle gelen küfür ve inkâr cereyanlarının sebeplerini teşhis edecek ve buna göre ilâçlarını hazırlayacak bir gayret içerisinde olması dileğimizdir. İnsan hata yapabilir. Ben de farkında olmayarak hata yapmışımdır. Bu çalışmalarımızda kusurlarımızın bağışlanması ümidiyle.

GAZZALÎ'NİN KELAM İLMİNE VERDİĞİ ÖNEM VE KELAM METODU

İslâm âleminde, H. II. yüzyılın başlarında Vasıl b. Atâ (v. 131 h.) ve Amr b. Ubeyd (v. 144 h.) kelâm ilmini başlatmışlardır. Bu Mu'tezile mezhebinin kelâmı idi. Bu kelamın metodunda akıl esas

alınıyor, nakil destekleyici mâhiyette ona tâbi oluyordu. Bu kelâm ilmi ile meşgul olanlar insanları İslâma dâvet etmek ve hasımları susturmak için Felsefe ve Mantıktan da faydalanmaya mecbur kalmışlardı. Mu'tezile hür tefekkür alanında dolaşanların ilki idi.

H. III. Asrın sonlarında Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324 h.) Ehl-i Sünnet kelâmını Matüridî (v. 333 h.) ile birlikte kurmuşlar, mu'tezilenin kelâm metodunu cüz'î bir değişiklikle akaid sistemlerine sokmuşlardı. Bu metod da nakli esas alarak akli delillerle akaidi desteklemek idi. Bunlardan sonra Ehl-i sünnetin kelâmı geliştirdi. Bir taraftan Mutezile kendi akıllarına göre nassları te'vil etmeye önem verirken diğer taraftan bir kısım âlimler nassların zâhirlerine bağlı kalıp, onları akla dayanarak te'vil etmeyi savunuyorlardı. Hicri H. 5. Asırda Gazzalî (v. 505 h.) bu iki grup arasında orta yolu tutarak akıl ile nakli bağdaştırdı. Gazzalî ilmin dayandığı ilkeleri yeni baştan ele aldı, ilim adamlarına ışık tutan bir çığır açtı. Bizi ilgilendiren kelâm ilminin metodunu şu şekilde yeniledi :

1— Filozofların kullanmış olduğu mantığı yeni baştan ele aldı (1). Mantıktan aldığı istidlâl yollarına yani kıyas kaidelerine Kur'an'dan da ilham alarak yeni isimler koydu. Mantığı yakini (kesin) bilgi elde etmek için kullandı. Gazzalî'nin mantık ilmine ve akıl prensiplerine verdiği önem sûfilik dönemlerinde de hiç değişmeden devam etti. Ona göre akıl ile nakle lâyük oldukları ehemmiyeti verenler en doğru yolu tutan, hak ve hakikat üzere olan kimselerdir (2). Gazzalî mantığa o kadar önem vermiştir ki, hatta, mantık bilmeyenin ilmine önem verilmez» demiştir (3).

Gazzalî'ye göre akli delillere katıyyen yalan dememelidir. Çünkü aklın tekzib edilmesi dinin doğruluğunu isbat etme gibi bahislerde nakli tekzib etme neticesini doğurur (4).

2— Gazzalî'den önceki kelamcılar akaidi isbat ve müdafaa etmek için yapmış oldukları istidlallerinde zannî olan delilleri kullanıyorlardı. Böyle deliller zanî olup kesin olmayan neticeler veriyor, yakini ve kesin olan ilmi elde etmeye yaramıyordu. Gazzalî

1. Gazzalî, İhyâu Ulûmi'd-Din, I/18, Matbaatü'l-Meymeniyye, Mısır, 1306.
2. Gazzalî, Çev. Süleyman Uludağ, el-Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil, s. 73, İslâm- da Musamaha, İst. 1973.
3. Gazzalî, el-Mustasfa min 'İlmi'l-Usûl, I/10, Bulak, Mısır, 1322.
4. Gazzalî, el-Kanunu'l-Küllî Fi't-Te'vil, s. 74, Çev. S. Uludağ.

bunlara karşı çıktı. Eş'arî'nin kelim metodunu geliştiren Ebu Bekr el-Bakillânî'nin (v. 403 h.) kullandığı «delilin butlanından (Çürüklüğünden) medlûlün de batıl olması lâzım gelir veya delilin olmamasından medlûlün de olmaması gerekir» prensibini reddetti.

3— Felsefeyi inceledi. Onların görüşlerini ortaya koymak için Makasidu'l-Felâsife'yi yazdı. Filozofların ilâhiyat sahasında hatalı görüşlerini tenkid etmek için meşhur eseri Tehâfütü'l-Felâsife'yi yazdı. O filozoflara şöyle diyerek çattı: «Bunlar burhan (kesin delil) için birtakım şartlar ortaya koymuşlardır. Bu şartlarda burhan şüphesiz yakın ifâde eder. Fakat dinî meseleleri tedkik sırasında bu şartlara tamamiyle riâyet etmemişlerdir. Çok müsamahakâr davranmışlardır (5). Gazzalî zamanında yayılıp kuvvetlenmiş olan Batıniyye (ta'limiyye) nin hile ve düzenlerini ortaya çıkarıp bilgisiz halkı bunların aldatmalarından korumak için el-Kıstasu'l-Mustakîm ve Fedahiu'l-Batıniyye isimli eserlerini yazmıştır.

KELAM İLMİNE VERDİĞİ ÖNEM

Gazzalî'ye göre bu ilmin gâyesi, Allah'ın varlığı sıfatları ve fiillerine ve peygamberlerin doğruluğuna dâir kesin deliller getirmektir. Bütün bunlar önemlidir. Akıllı kimseler bunları terk etmez (6). Cevâhiru'l-Kur'an isimli eserindeki açıklamasına göre, kelam küffarla mücâdele etmek ve onlara gâlip gelmektir. Kelam ilmi bid'at ve sapıklıkları red ve şüpheleri gidermeyi gâye edinir. Bunu da kelamcılar tekeffül eder. Bu ilimde gerçek ve kesin delillerle düşmana gâlip gelme usulleri öğrenilir. Gazzalî bu kesin delilleri de Mihekku'n-Nazar ve Mî'yâru'l-İlm isimli kitaplarında yazdığını söyler (7). Tabiidir ki, bunlar Gazzalî'nin yeniden düzenlediği mantık kurallarıdır. Gazzalî el-Munkız mine'd-Dalâl isimli eserinde bid'atçılar ortaya çıkıp vesvese ve yanlış kanaatlerini, yayınca Cenab-ı Allah'ın kelam âlimlerini yarattığını, bunların da kendilerine verilen vazifeyi yerine getirdiklerini, sünneti iyi müdafaa ettiklerini ve Hz. Peygamberden alınıp kabul edilen akideyi muhafaza ettiklerini ve ayrıca kelâm ilminin gayesini temine kâfi geldiğini fakat kendisini tatmin etmediğini söyler (8).

5. Gazzalî, el-Munkızu mine'd-Dalâl, s. 105, Tahkîk, Dr. Cemal Salâka, Dr. Kemal Ayyad, Beyrut, 1983

6. Gazzalî, el-İktisad fi'l-İ'tikad, s. 8. Hazırlayan, Dr. İ. Agah Çubukçu, Dr. Hüseyin Atay, Ankara, 1962.

7. Gazzalî, Kur'an'dan Cevherler, Çev. Hüseyin Suudî Erdoğan, s. 30, Eren Basımevi, 1977.

Gazzalî, el-Münkiz ve İhyâ adlı eserlerinden anlaşıldığına göre kelim ilmine iki açıdan baktı :

1— Gâyesi bakımından: kelim ilmi maksada kâfi geldi. İstenilen amaca ulaştı. Hz. Peygamberden öğrenilen dini akaidi pek güzel müdafaa etti.

2— Delilleri açısından: kelim ilminin kullandığı delillerin hepsi kesin değildir. Kelamın kesin olmayan delilleri kullanması ise zorunlu bilgilerden başkasını kabul etmeyenler hakkında az faydalı olur. Şifa veren ilaçlar hastalıklara göre değişir. Nice ilaçlar vardır ki, bir hastaya faydalı olurken diğerine zarar verir. Kelam ilmine Ehl-i sünnetin selef-i sâlihinden naklettiği inançları korumak ve bid'atçılarla mücâdele etmek onların yaydığı bidatları halkın arasından çekip almak için ihtiyaç vardır (9). Şüpheler ve bid'atlar yayılmışsa ona cevap vermek vâciptir. Cevap vermek için de şüpheleri anlatmak lâzımdır (10).

Gazzalî'ye göre kelim ilmini öğrenmek farz-i kifâyedir. Her beldede bu ilmi bilen, bid'atçıların ortaya attığı şüpheleri tek başına gidermeye muktedir olan birinin bulunması lâzımdır. Böylelerinin yetişmesi de kelâm ilminin öğretilmesiyle mümkün olur. Fakat bu ilmi herkese öğretmek doğru değildir. Kelam ilmi şu üç özelliğe sâhip kimseye öğretilmelidir.

1— Kelam ilmini öğrenmek isteyen kendini sâdece bu ilme vermeli, bundan başka bir sanatla meşgul olmamalı. Çünkü başka bir işle de meşgul olmak, bu ilmi tamamlamaya ve ortaya çıkan şüpheleri gidermeye engel olur.

2— Bu ilmi öğrenmek isteyen kimse, kendisini sâdece bu işe vermekle berâber, zekâ, fetânet ve fesâhat sâhibi olmalıdır. Çünkü zeki olmayan bu ilmi anlayarak istifâde edemez. Anlayışı kıt, ahmak bunun delillerinden faydalanamaz ve ona bu ilmin zararlı olacağından korkular.

3— Bu ilmi öğrenenin tabiatında salâh, diyânet ve takva hasletleri bulunmalıdır. Şehvetler kendisine gâlip gelmemelidir. Çünkü fasık bir kimse en ufak bir şüphe ile dinden sıyrılır. Çünkü küçük bir şüphe kendisi ile lezzetler arasındaki engeli kal-

8. Gazzalî, el-Münkizü mine'd-Dalâl, s. 92-93, Beyrut, 1983.

9. Gazzalî, İhyâü Ulûmi'd-Din, I/33, Matbaatu'l-Meymeniyeye, Mısır, 1306 h.

10. Gazzalî, el-Münkiz, s. 119.

dırır. Bu taktirdé o, şüpheleri izâle etmeye hırslı olamaz. O şüpheyi, mükellefiyetin yüklerinden kurtulmak için bir ganîmet bilir. Böyle bir kelâmıcının ifsad ettiği islâh ettiğinden çok daha fazla olur. Gazzalî'ye göre asırların değişmesiyle kelâm ilmine bâzen çok bâzen de az ihtiyaç duyulur. Bu bakımdan kelâm ilminin lüzumu ihtiyaca göre değişir (11).

77.

Gazzali, İhyâu Ulumi'd-Din adlı eserinden sonra yazdığı Mustafâ'nın mukaddimesinde kelâm ilminin değerini şöyle diyerek belirtir: Önemine binâen tercemesini aynen veriyorum: «İlimler, akli ve dinî olmak üzere ikiye ayrılır. Dinî ilimlerden külli olan ilim kelâm ilmidir. Fıkıh, Usûl-i Hadis ve Tefsîr gibi diğer dinî ilimler ise cüz'îdir. Çünkü müfessîr kitabın mânası hakkında düşünür. Muhaddis yalnız hadisin sabit oluş yollarını araştırır. Fakih yalnızca mükellefin işlerinin hükümlerini tesbit etmeye çalışır. Fıkıh usulcüsü özellikle şer'î hükümlerin delilleriyle meşgul olur.

Kelamcıya gelince, o araştırmaya eşyanın (varlıkların) en umumî olanından başlar. Bu da varlıktır (mevcuttur). Varlığı önce kadîm ve hâdis kısımlarına ayırır. Sonra hâdisi de cevher ve araz olmak üzere taksim eder. Daha sonra da arazi (ilinti)yi kendisinde hayat olması şart koşulan şeyin taşıdığı ilim, irâde, kudret, kelâm, işitme ve görme ile, bulunabilmesi için hayata ihtiyaç duymayan renk, koku ve tad gibi şeylere taksim eder.

Kelamcı cevheri, hayvan, bitki ve cemad (cansız) kısımlarına taksim eder. Sonra bunun çeşitliliğinin nev'ilerden mi yoksa arazlardan mı? ileri geldiğini beyan eder. Sonra kadimi (ezelî olan varlığı) araştırır da onun sonradan var edilen varlıkların taksim edildiği gibi taksim olunamadığını ve çoğalmadığını açıklar. Bilakis kadimin tek olması, hakkında vâcip olan vasıflar ve muhal olan özelliklerle ve câiz olup vâcip ve muhal olmayan hükümlerle hâdis varlıklardan ayrılması gerekir. Kelamcı, kadim hakkında câiz, vâcip ve muhal olanları tefrik eder. Sonra asıl fiilin ona câiz olduğunu ve âlemin onun câiz olan fiili olduğunu, evrenin varlığı mümkün olduğu için bir muhdiş (var ediciye) ihtiyaç duyduğunu açıklar. Peygamberler göndermek onun caiz olan fiillerinden olduğunu ve O buna ve mucizelerle peygamberin doğruluğunu tanıtmaya güç yetirdiğini ve bu caizlerin vukua geldiğini açıklar.

11. Gazzalî, İhyâ, s. 8.

İşte burada kelamcının sözü biter. Ve aklın tasarrufu sona erer. Fakat akıl peygamberin doğruluğunu gösterir. Bundan sonrasını peygamberin beyanına bırakır. Aklın, kendisinin tek başına idrak edemeyeceği Allah ve âhiret günü hakkında peygamberin söylediklerini itiraf ettiğini belirtir, onun dedikleri şeylerin muhal olduğuna hükmetmez. Zâten din de aklın tek başına bilmekten âciz olduğu konuları getirir. Çünkü taatin ahirette, saadete ve günahların da bedbahtlığı sebep olacağını akıl yalnız başına idrak edemez. Fakat bunların muhal olduğuna da hükmedemez. Yine akıl mucizenin doğruluğunu gösterdiği kimseye sıdkın gerekli olduğuna hükmeder. Böyle bir kimseden haber verildiği vakit akıl onu bu yolla tasdik eder. İşte ilm-i kelamın içine aldığı konular bunlardır.

Bu izahtan anladık ki kelamcı işe ilk önce varlıkların en umumî olanından başlar ki o da mevcuttur. Bundan sonra zikrettiğimiz şekilde tadrîcen açıklamalarda bulunmaya yönelir. Kelamcı böylece kelamda kitap, sünnet ve Hz. Peygamberin doğruluğu üzerine dayanan diğer dinî ilimlerin ilkelerini isbat eder.

Müfessir, kelamcının araştırıp tesbit ettiği konulardan sâdece birini alır. O da kitaptır. (Kur'an). Bunun manasını açıklamakla meşgul olur. Muhaddis de kelamcının isbat ettiği konulardan sünneti ele alır Sünnetin sâbit oluş yollarını araştırır. Fakih, yine bu konulardan münhasıran birisiyle meşgul olur ki bu da mukellefin fiilidir. Vâcip, haram ve mübah olma bakımından mukellefin fiilinin şeriatın hitabına nisbetini tesbit eder. Usul-i fıkıhçı da yalnızca bir konuyu alır. Bu da kelamcılarının doğruluğunu delil ile isbat ettiği peygamberin sözüdür. Peygamberin sözünün hükümlere lafızıyla mı, mefhumuyla mı, yoksa mânasından anlaşılana mı veya ondan istinbat edilenle mi delalet ettiğine bakar. Usulü fıkıhçının araştırdığı konular peygamberimizin söz ve işleri dışına çıkmaz. Kitap (Kur'an) ancak Rasulüllah'tan işitilenin bir kısmıdır. İcma da O'nun sözüyle sabit olur. Şer'î deliller ancak kitap, sünnet, icmâdır. Rasulüllah'ın sözlerinin doğruluğu ve huccet oluşu kelam ilmi ile isbat edilir. O halde bütün dinî ilimlerin dayandığı ilkeleri isbat etmek vazifesini tekeffül eden ilim, kelamdır. Diğer dinî ilimlerin hepsi kelama nisbetle cüz'îdir. Bu takdirde kelâm rütbesi en yüksek olan ilimdir. Çünkü cüz'î ilimlere kelamdan inilir.

Eğer, «Usulü fıkıhçı, fakih, müfessir ve muhaddise kelam ilmini muhakkak elde etmesi şart olur. Çünkü o en yüce küllî il-

min tahsilini tamamlamadan önce en aşağıdaki cüz'î ilme inmek nasıl mümkün olacaktır?» denilirse bizde deriz ki, bir kimsenin dini ilimlerle dolu mutlak bir âlim olmasında kelim ilmini tahsil etmesi her ne kadar şart ise de, bu ilmi öğrenmesi onun fıkıh usulcüsü, fakih ve müfessir veya muhaddis olması için şart değildir. Çünkü cüz'î ilimlerden herbirinin taklid ile alınıp kabul edilen temelleri vardır. Bu temellerin sâbit ve doğru olduğuna dâir kesin delil başka bir ilimde aranır. Öyle ise fakih, mükellefin fiilinin, şâri'in emir ve nehyde hitabına nisbetini tesbit eder. Mükellefin ihtiyârî işleri bulunduğuna ve onların hür irâde sâhibi olduklarına dâir bürhan (açık delil) getirmez. Bununla beraber cebriyye insanın hür irâdesiyle ihtiyârî işi olduğunu inkâr etti. Başka bir fırka da arazların (ilintilerin) varlığını kabul etmedi. Halbuki fiil arazdır. Bu sebeplerle fakihe de dinin hitabının sabit olduğuna ve Allah Teâla'nın zatıyla ka'im kelamı bulunup bununla emr ve nehyettiğine dâir kesin deliller getirmek gerekmez. Fakat fıkıhçı taklid yoluyla Allah'ın hitabının sâbit oluşunu ve mükellefin irâdesiyle fiilinin bulunduğunu kabul eder. Fiilin ilâhî hitaba nisbetini araştırır, ve böylece ilminin sınırları içerisinde kalmış olur.

Usulü Fıkıhçı da peygamberin sözünün huccet oluşu ve bunun doğruluğunu, gerekli delil olduğunu kelamcıdan taklid yoluyla alır. Sonra bu sözün delâlet şekillerini ve sıhhatinin şartlarını araştırır. O hâlde cüz'î ilimlerden birisini bilen kimse ilminin ilkelerinde ve asıllarında dayanak olan en yüksek ilme, kelam ilmine yükselmeye kadar mukalliddir. Bu ilmi elde edince de ilmini başka bir ilme taşımış olur» (12). Binaenaleyh Gazzalî'ye göre kelam ilmi şu özellikleri bakımından çok önemlidir :

- 1— Ehl-i sünnet akaidinin, sapık, şüpheli ve bid'atçılara karşı müdafaasını yapar.
- 2— Kelam ilmi küllî (bütün ilimleri konu edinen) bir ilimdir. Diğer dinî ilimler ise bu ilme nisbetle cüz'îdir.
- 3— Kelam ilmi Allah'ın varlığını, O'nun peygamber gönderdiğini ve peygamberlerin sözlerinde doğruluğunu isbat etmesi açısından tefsir, hadis ve fıkıh gibi diğer bütün dinî ilimlerin dayandığı ilkeleri isbat eder.
- 4— Kişiyi taklid çemberinden çıkararak araştırma ve tahkik mertebesine yükseltir.

12. Gazzalî, el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usul, I/5-7, Bulâk, Mısır, 1322 h.

İslâm ilimlerinin, hele kelim ilminin, değeri, verdikleri bilgilere bağlıdır. İmanla bilgi arasında sıkı bir ilişki de vardır. Bu bakımdan Gazzalî bilgi problemini ele aldı. Onun nazarında bilgi, yakîni bilgi olduğu için, bunun şartlarını araştırdı.

BİLGİLERİMİZİN KAYNAĞI VE DEĞERİ

Gazzalî insandaki bilgilerin değerini araştırmakla işe başlıyor. İnsan da bilgilerini akıl ve müşâhade yoluyla elde eder. İlkın Gazzalî duyular ve aklın verdiği bilgilerin doğruluğunda şüpheye düştü; ve bunları tahlile başladı.

«Göz gölgeye bakar ve onu sâbit ve hareketsiz görür. Bir müddet sonra tecrübe ve müşâhade ile anlar ki, o hareket ediyor. Ancak o hareket yavaş oluyor. Gökteki yıldızlar bir altın lira büyüklüğünde görülüyor. Halbuki hendesi deliller onun dünyamızdan daha büyük olduğuna delâlet ediyor. Duyular yoluyla elde edilen bunun gibi hallerdeki bilgileri akıl hâkimi müdafaasına imkan bırakmayacak bir şekilde yalanlıyor. İnsan, bunun gibi akil hükümlerin de rüyasında gördüğü şeyler gibi olmayacağını ve aklın ötesinde başka bir idrakin de bulunup bunları yalanlamayacağını nasıl kesin olarak anlayacaktı? (13).

Gazzalî, Allah'ın kalbine attığı bir nurla şüpheden kurtulduktan sonra aklın verdiği bedihiyyat dediğimiz bilgilerin kabule sayân ve güvenilir olduğunu söyler (14).

Gazzalî'nin kalbine atılan nurdan maksadı, hads ile aklın bedihiyyat dediğimiz gerçeğin aynası olan kesin prensiplerini keşfetmiş olmasıdır. Akıl bunların gerçeğe uygun olduğunu başka delil tertibine ihtiyaç duymaksızın anlar. Nitekim O, İhyâ'sında da «Akil zaruriyyat, aklın tabiatının gerektirdiği bilgidir. Dinlemek ve taklidle husule gelmez. Bir şahsın aynı anda iki yerde olmayacağını bilmek gibi. İnsan, çocukluğundan itibaren nefsinin bu gibi bilgiler üzerinde yaratıldığını bulur. Bu bilginin kendisinde ne zaman husul bulduğunu ve nereden geldiğini bilmez. Ancak bildiği yakın sebep Allah'ın onu bu bilgi üzerinde yarattığı ve buna ilettiği hususunun gizli kalmamasıdır (14a).

13. Gazzalî, el-Munkız mine'd-Dalâl, s. 84, Beyrut, 1983.

14. Gazzalî, Aynı eser, s. 85, 86.

14a. Gazzalî, İhyâ, III/14.

Gazzalî'ye göre ilim, ruhun iki özelliği olan keşif ve aklın istidlâli ile elde edilir. Her ikisi ile kazanılanlar birbirlerini destekler (15).

Gazzalî'ye göre kesin olan bilgilerle bilinen şeyin aslâ şüphe vermeyecek şekilde anlaşılması gerekir. Bunda yanlış olma, şübheye düşme ve vehme kapılma ihtimali aslâ bulunmayacak. Bir insan o şekilde kesin bilecek ki, mesela birisi çıksa, kendisine peygamberlerden birisinin mucize gösterdiğini ve bildiğinin aksini iddia ettiğini söylese, hemen bunu söyleyeni yalanlamakta duraksamayacaktır. Bilakis onun yalancı olduğuna veya bu kesin olarak bildiğinin aksini söyleyenin peygamber olmadığına ve mucize sanılan şeyin mucize dışında herhangi bir harika bulunduğu kesince hükmedecektir. Bu mucize lafı ile iddia edilen söz, kesin bilgi sahibini bilgisinde şübheye düşürmeyecektir. Üç altıdan küçüktür. Bir şahıs aynı zamanda iki yerde olamaz. Bir şey aynı hâlde hem kadîm hem hadîs, hem var, hem yok, hareketli ve hem de sâkin olamaz gibi bilgilerimiz bu şekilde kesin olan ilimlerimizdir. Bizim bu şekilde bürhan (kesin delil) ile bilişimiz kesin tasdiktir (16). Gazzalî kelimelerinde ilk basamağı teşkil ettiğinden dolayı kesin bilgileri açıklamaya önem verir.

ZORUNLU BİLGİ TÜRLERİ

Gazzalî'ye göre kesin olan bilginin elde edileceği esas ve deliller beştir.

1) Evveliyat : Aklın kendilerine sırf yönelmekle his ve hayalden yardım almaksızın bildiği akli hakikatlerdir. Akıl bunları tasdik etmek üzere yaratılmıştır. İnsanın kendi varlığına ilmi, bir şeyin hem kadîm hem de hadîs olmayacağını bir şey hakkında iki zıddın birisinin doğru olması hâlinde diğerinin yanlış olacağını ve iki adedinin bir adedinden büyük olacağını bilmesi gibi.

2) İçeride müşâhadeler : açığı, susadığı, korktuğunu ve sevindiğini bilmesi gibi insanın nefsinde idrak ettiği hallerdir. Bunlar beş duyudan gelmezler. Akli değildirler. Hayvanlar akletmeksizin kendiliğinden bu halleri algılar. Çocuk da böyledir. Halbuki evveliyat çocuk ve hayvanlar için söz konusu değildir.

3) Dış duyuların duyumuyla elde edilen bilgilerdir. Bunlar da açık seçiktir. Gözlere birtakım sebeplerle yanılmalar ilişebilir.

15. Gazzalî, İhyâ, I/83; III/13, 15, 18; el-Munkız, s. 145.

16. Gazzalî, el-Mustasfa, s. 43.

Gazzalî gözün yanılmasının sebeplerini sekize çıkarmıştır. Mesela göz gölgeyi ağır hareket ettiği için sakın görür. Akıl yardımcıyla bunlar düzeltilir.

4) Tecrübiyyat : Bunlara «ttıradu'l-âdât» âdetlerin kopuk-suzca devamı ismi de verilir. 5 duyunun duyularının defalarca tekrarı sonucunda elde edilen bilgilerdir. Ateş yakıcıdır, ekmek açlığı gidericidir, taş aşağı doğru düşer, mıknatıs demiri çeker gibi hükümlerdir. Bu gibi tecrübeleri ifâde eden önermeleri ortaya koyan akıldır.

5) Mütevatırat : Mekke'nin varlığını ve imam Şâfi'yi ve beş vakit namazın adedlerini bilişimiz gibi bir bilgi yoludur. Bu bilişimiz hislerin ötesinde bir durumdur. Bu türlü bilgide duyumuzun rolü Mekke gibi bir şeyin varlığını haber vereni işitmektir. Bunun âleti tekrar tekrar duyma olup doğruluğuna hükmeden akıldır. Başkasından işitmelerin adedi ilim ifâde etmesi için tahdid edilemez. Bu tıpkı tecrübenin tekrarlanması gibidir. Her bir tecrübeye zannın ilme dönüşmesi için başka bir şehâdet vardır. Tevâtür de böyledir. İşte sayılan bu bürhanlar ilimde mukaddime olmaya uygun düşen hakikî ve kesin bilgilerin temelleridir (17). Gazzaliye göre aklın kendilerine yönelmesiyle kesinliğini kabul edeceği bilgilerle vehmiyyatı karıştırmamak lâzımdır. Vehim kuvveti, çoğu defa duyulanlara tâbi olarak duyularla duyulmayanlar hakkında hüküm verir. Her mevcudun bir yönde olacağına işâret eder. Çünkü vehim âleme bitişik ve ondan ayrı olmayan ve onun içinde ve dışında bulunmayan bir varlığı muhal sayar. Vehmin verdiği hükümlerin doğruluğu ve yanlışlığı akıl delili ile belli olur (18).

Meshûrat denilen ve insanların hepsi veya bir kısmı tarafından beğenilip güzel görülen fikir ve görüşler bâzen yanlış olur. Kesinlik arzetmez ve bunlar bürhanın mukaddimelerinde kullanılmaz (19).

Gazzalî bürhânın dayandığı 5 türlü yakini bilgi ile dinî ilimlerden başka diğer ilimlerin de ölçüleceğini söyledi. Bunları Allah'ın varlığını isbatta da kullandı.

Gazzalî'nin Allah'ın varlığını isbat ederken kullandığı bürhanlar illiyet prensibine dayanıyor. O'na göre illiyet prensibi de

17. Gazzalî, el-Mustasfa I/44-46.

18. Gazzalî, a.g.e., s. I/46-47.

19. Gazzalî, a.g.e., s. I/48.

akılda meknuz olan bedihiyyattandır. İliyeti bilmek aklın tabiatında vardır. Akılda bulunan bilgiler zorunludur. Bunlarda hata ve yanılma ihtimali asla yoktur. Aklın tabiatında bulunan bedihi bilgilere ve hisse (müşâhadeye) dayanan bilgiler de zorunludur. Bunlar hakikî, kesin, ebedî ve sâbit olup her yerde ve her zaman geçerlidir (20).

Gazzalî, bürhan ile edinilen bilgiye kat'î ilim diyor. Fakat ona göre bilgi keşifle (sezgiyle) daha fazla bir kuvvetlenme ve açıklık kazanır. Akıl ve keşifle elde edilen bilgiler birbirlerini takviye ederler. Bunlar asla birbirlerine zıd düşmezler. Tıpkı bu, Zeyd'i evde yakından görmek veya güneşin ortalığı aydınlattığı vakitte evin avlusunda görmek gibidir ki, böyle bir görme ile idrak kemâle erer. Başka birisi de Zeyd'i başka evde görüyor. Yahut uzaktan görüyor veya akşam onun Zeyd olduğunu kesince idrak edecek şekilde görüyor. Fakat kendisine Zeyd'deki incelikler ve gizli özellikler belli olmuyor. İşte bu durum kalbin ilâhî işleri müşâhadesinde de olur. Yine bu durum bir kimsenin evde Zeyd, Amr ve Bekiri görmesiyle ötekinin Zeyd'den başkasını görmemesi gibidir. Bilgi, elde edilen mâlûmatların çokluğu ile artar. İşte ilimlere nisbetle kalbin durumu böyledir (21).

İMANIN MEYDANA GELİŞ ŞEKİLLERİ

Gazzalî'ye göre ilim ile iman arasında sıkı bir münâsebet vardır. Kalpte meydana gelen ilim ve iman üç şekilde olur:

1) Halkın imanındır ki, sırf taklîd yoluyla vücuda gelir. Bu da doğruluğuna inanılan ve güvenilen kimselerin haber vermesi ile oluşur. Gazzalî, «Zeyd içeridedir» denilmekte Zeyd'in içeride olduğuna inanmaya halkın imanını misal verir.

2) Kelamcılarının imanındır. Bu tür iman delil ile elde edilen imandır. Bir evde bulunan Zeyd'in sesini duvar arkasından işitmek sebebiyle Zeyd'in evde olduğuna inanmak gibi. Zeyd içeridedir, denilir. Daha sonra ayrıca sesini işittiğin zaman yakının daha fazla artar. Ona göre bu tür delil ile elde edilen imana yanlışlığın karışması mümkündür.

3) Mukarreb ve siddiklerin imanındır. Bu türlü iman eve girip Zeyd'i görmek gibidir. Çünkü mukarreb ve siddikler yanılma imkânını ortadan kaldıran müşâhade ile inanıyorlar. Bunların

20. Gazzalî, İhyâ, III/13.

21. Gazzalî, İhyâ, III/13.

imanı, halkın ve kelamcılarının imanını içine almakla beraber yanılma imkânını ortadan kaldıran keşifle desteklendiği için daha üstün ve daha sağlamdır (22).

Demekki Gazzalî akılcılığı bırakmamakla beraber bunun yanında akli destekleyici sezgiciliği (mükâşefe yolunu) ortaya koymaktadır O'na göre kalb yerde kazılmış bir havuz gibidir ki, bu havuzun dibinden gelen su, kalb gözüyle (mükâşefe ile) elde edilen bilgiye benzer. Beş duyu ile elde edilen ve bunlardan istidlâl yoluyla kazanılanlar da yukarıdan açılmış kanallarla gelen su gibidir. Kanallarla gelen su kesilebilir. Havuzun dibinden kaynamakla gelen su daha duru ve daha fazla temizdir. Gazzalî'ye göre böyle bir bilgi derûnî bir tecrübe ve iman konularının yaşanmasıyla mümkündür (23). Havuzun dibinden kaynakayan suya benzetilen bilginin doğruluğunu kabul etmede rol oynayan meleke yine akıldır.

Gazzalî'ye göre akli ve dini ilimlerin her ikisi de lâzımdır. Akli temâmen bir tarafa bırakarak sırf nakli taklide çağırın bir kimse katıksız câhildir. Kitap ve sünneti bırakarak sâdece akli ile hareket eden de aldanmıştır. «Akli ilimler besinler gibi, şer'î ilimler de ilâçlar gibidir. Hasta adam ilaç almadan beslendiği vakit gıda ona zarar verir. Kalp hastalıklarının da tedâvisi peygamberlerin öğrettiği ilaçlarla mümkündür. Bu ilâçlar da ibâdetler ve iyi işlerdir ki, bunları peygamberler öğretmiştir. Akli ilimlerin dinî ilimlere zıd düştüğünü, her ikisini birleştirmenin imkânsız olduğunu sanan bir kimsenin bu zannı, basiretinin körlüğünden doğmuştur. Halbu ki akli ilimlerle dinî ilimlerin arasında bir tenakuzun olmadığı doğrudur. Böyle bir kimse dinî ilimlerin bir kısmı ile diğer kısmı arasında da tenakuz var zanneder de dinî ilimlerin arasını birleştirmekten âciz kalır. Dinde çelişiklik olduğunu sanır ve şaşırır da hamurdan çekilen kıl gibi dinden sıyrılıp çıkar» (24).

Gazzalî mantıktaki kıyasları almış ve bunların mukaddimelerini bürhan için seçtiği 5 türlü olan kesin delillerden teşkil etmiştir. Böylece yeniden tertiplemediği kıyaslara «el-Kıstasü'l-Müstakim (doğru terazi) ismini vermiştir. Bu terazi ile dinî ve akli

22. Gazzalî, a.g.e., II/13.

23. Gazzalî, İhyâ, III/13.

24. Gazzalî, a.g.e., III/17.

olan her şeyin ölçüleceğini ve hakikatlerin bilgisinin elde edileceğini söylemiştir. Gazzalî bu ölçüleri beşe çıkartır ve bunların hepsini Kur'an-ı Kerim'den çıkarttığını söyler (25). Bu ölçüyü bir teraziye benzetir. Bu terazinin tartı göstergeleri de hissiyyat veya tecrübiyyat ve bedîhiyyattır (26). Bu zarurî bilgilerin önermelerini Kur'an'dan ve hâricîten seçer. O'na göre Kur'an ölçüleri üçtür :

1) Teâdül ölçüsü :

Cismânî ölçüler kullanıldıkları alanlar bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Meselâ terazi ile ağırlıklar, cedvel ile uzunluklar, şâkül ile düşey doğru ve eğrilik ölçülür. Bu ölçü âletlerinin hepsi şekil bakımından birbirinden ayrı olmakla beraber kendileriyle noksanlık ve fazlalığın bilinmesinde müşterektirler. Şiir vezinlerinin bilinmesine yarayan aruzun ruhânî yönü cisimlere âid ölçülerden daha fazladır. Fakat aruz cismânî ölçülerden de tamamen sıyrılmış değildir. Çünkü seslerin ölçüsüdür. Ses ise cisimden ayrılmayan fizikî bir özelliktir. Gazzalî'ye göre ruhânî ölçülerin en şiddetlisi kıyamet gününün terâzisi'dir. Bununla kulların amel, itikad ve marifetleri ölçülür. İmanla marifetin cisimle bir ilişkisi yoktur. Binaenaleyh bunun terazisi ruhanîdir. Fakat Kur'an'ın bu görülen âlemden bilgi vermesi, cisimlerle bağılılığı olan, kendisi cisim olmayan bir kılıf ve şekille irtibatlıdır. Çünkü bu âlemde cisim olmayan şeylerin anlatılması ya sözle veya yazıyla olur. Söz sestir. Yazı da kâğıtlar üzerindeki şekillerdir. Öyleyse her ikisi de cisimdir. Bu da Kur'an'da vukua gelen şeklin (gılafın) hükmüdür. (Çünkü o, sesle okunur ve şekillerle yazılır.) Kur'an'ın bizzat kendisine gelince-o, sırf ruhanî olup cisimlerle bir ilgisi yoktur. Çünkü Kur'an ile duyular âlemi ötesinde — cisim olmak şöyle dursun — cihetlerden münezzehtir olan Allah'ın bilgisi (marifetullah) ölçülür. Kur'an'ın teâdül (denkleşme) ölçüsü öyle bir terâziye benzer ki, bunun da denkliği gösteren bir dil ve iki kefesi vardır.

a) Teâdül (denklik) ölçülerinden büyük ölçü :

Bu ölçüyü Kur'an'da bildirildiği üzere İbrahim (a.s.) kullanmıştır. Nemrud ilahlık iddiasında bulunmuştur. İttifakla bilinir ki ilâh her şeye kadir olandır. İbrahim (a.s.) ona şöyle demişti:

25. Gazzalî, el-Kıstasü'l-Müstakim, s. 46, Beyrut, 1958.

26. Gazzalî, a.g.e., s. 51.

«ilâh benim ilâhımdır. Çünkü o diriltip öldürür. Sen ise buna güç yetiremezsin.» Bunun üzerine Nemrud, «ben de diriltir ve öldürürüm dedi.» (27) Nemrud bu sözü ile cinsi münasebette bulunmakla nutfeyi dirilttiğini, bir insanı da katletmek sûretiyle öldürdüğünü kastediyordu. İbrahim (a.s.), bunun öldürüp diriltmeyi anlamada güçlük çektiğini farkedince, bundan daha açık bir delile döndü ve : «Allah güneşi şarktan doğdurur, haydi onu sen garptan getir deyin, o münkir şaşırıp kaldı (28). Allah getirdiği bu delilden dolayı O'nu överek şöyle dedi :«İşte bu deliller kavmine karşı (kullanması için) İbrahim'e öğrettiğimiz huccetlerdir.» (29).

Gazzalî bu huccette altın ve gümüş terazisinde olduğu gibi birbirleriyle denkleşmiş iki asıl olduğunu ve bunlardan Allah'ın varlığının bilgisinin çıktığını söyler. Çünkü Kur'an'da hazif ve icaz (az sözle çok mana ifade etmek) temeldir. Bu büyük ölçünün tam şekli şöyledir: Güneşi doğdurmaya kadir olan kimse tanrıdır. Benim ilahım güneşi doğdurmaya güç yetirendir. Öyleyse benim ilahım tanrıdır. Sen değil ey nemrud!... (30).

Bu kıyasın her iki önermesi his ve tecrübe ile sâbittir. Çünkü onlara ve herbir kimseye göre Tanrı her şeye güç yetirendir. Güneşi doğdurmaya da «her şey» in içine girer. Bu esas tabii olarak ve ittifakla kabul edilendir. Güneşi başka tarafa çevirmekten Nemrud ve başkalarının da aciz oldukları duyularla müşâhade edilmektedir. Bu iki önermeden çıkan sonuç Nemrud ilâh değil, Ancak Allah Teâlâ ilâhdır (31). Gazzalî'ye göre bunun doğruluğunun anlaşılması, his ve tecrübe ile altın terazisinin sihhatinin bilinmesinden daha açıktır. Bir terazi ile altını tartan kişinin aynı terazi ile gümüş ve madenleri de tartması mümkündür. Çünkü terazi, tartılan şey altın olduğu için değil bir ağırlığı olduğu için onun miktarını bildirdi. Bu bürhan da bize hakikatlerden bir gerçek ve manalardan bir mâna var olduğu için bu bilgiyi verdi. Sıfat üzerine verilen hüküm, o sıfatla nitelenen şey (mevsuf) üzerine zorunlulukla verilen hüküm demektir. Doğduran kelimesi Rabb'in sıfatıdır. Biz doğdurana ilahlık hükmünü vermiştik. O halde güneşi doğduranın mevsufu olan Rabbına ilâhlık hükmü-

27. el-Bakara, 2/258.

28. el-Bakara, 2/258.

29. el-En'am, 6/83.

30. Gazzalî, el-Kıstasü'l-Müstakim, s. 49.

31. a.g.e., s. 49-50.

nün verilmesi lâzımdır (32). Sıfat için sâbit bulunan hükmün mevsufuna verileceğine dâir Gazzalî, Kur'an hâricinden de başka misaller verir: Her böcek canlıdır. Her canlı hisseder, o halde her böcek hisseder (33).

Bu kıyaslarda ölçü birimi his, veya tecrübe veyahut aklın tabiatında bulunan bedihiyattır (34). Gazzalî büyük ölçüyü şöyle tarif eder: Başkalarını içine alan daha umumiye verilen hüküm, o umumünün içinde olan ferdlere de verilir (35).

b) Teâdül ölçülerinden orta ölçü (el-Mizânü'l-Evsat)

Gazzalî buna misal olarak: «Ben sönüp batanları (tanrı diye) sevmem» (36) âyetini alıyor ve şu şekilde kıyas çıkarıyor: Ay batar ve değişir. İlah ise sönüp değişen değildir. Öyle ise ay ilâh değildir. Bu kıyastaki birinci ve ikinci önermenin doğruluğu anlaşılınca ayın tanrı olmadığı sonucu kesin olarak bilinir (37).

Tanrının değişmeyeceği de şu iki önermeden çıkmıştır: Tanrı değişen değildir. Her değişmekte olan hâdistir. (Ayette geçen «ufûl» kelimesi Gazzalî'ye göre değişmek demektir.)

Mizân-ı Evsat'ın târifi : iki şeyden birinde bir vasıf bulunur da bu aynı vasıf diğerkinde bulunmazsa, bu iki şey birbirine zıt olur. Değişmek ilahda olmaz. Ay'da ise değişmek sâbittir. Bu ise ay ile tanrı arasında zıdlığı gerektirir. Öyle ise ayın tanrı olmaması, tanrının da ay olmaması neticesini çıkarır. Gazzalî teâdül mizanından orta ölçüye Kur'an'dan ve dışardan daha başka misaller de verir (38).

c) Teâdül ölçülerinden küçük ölçü (el-Mizanü'l-Esğâr) :

Gazzalî küçük ölçüyü «Yahudiler Allah'ın kadrini gereği gibi tanıyamadılar. Çünkü Allah hiç bir insana bir şey indirmediler. Onlara da ki, Musa'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kâğıtlar hâline koyup işini

32. a.g.e., s. 50-51

33. a.g.e., s. 52.

34. a.g.e., s. 51.

35. a.g.e., s. 56.

35. a.g.e., s. 56.

36. el-En'am, 6/76.

37. a.g.e., s. 55.

38. a.g.e., s. 56-58.

ze geleni açıkladığımız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi? (39) âyetini nazarı itibara alarak bir kıyas tertipliyor.

Hız. Musa bir insandır. Hız. Musa'ya kitap indirilmiştir. O hâlde bazı insanlara kitap indirilmiştir. İşte bu şekildeki delille «hiçbir insana kitap indirilmemiştir» iddiası çürütülmüştür. Bu delilde önemli olan her iki öncülün de hasım tarafından kabul edilmiş olmasıdır. Bu şekildeki kıyas ancak şübhe etmeye delil olur. Kur'an delillerinin çoğu bu şekilde câridir. Bu delil iyi bir şekilde hasımla mücadele etme örneklerindedir (40). Gazzalî bu ölçüyü ayarlamak için şöyle bir misal veriyor: Hiç bir canlı ayaksız yürüyemez diyen kimseye, yılan da bir canlıdır ayaksız yürür dediğinde, bundan «o halde bazı hayvanlar ayaksız yürür» neticesi çıkar. «Hiçbir hayvan ayaksız yürüyemez» diyenin sözü bâtil ve çelişik olur (41).

Gazzalî bu ölçüyü şöyle tarif ediyor: bir şey üzerinde bulunan iki nitelikten her hangi birisiyle, diğer bir şey de vasıflanabilir. Ama her ikisi ile vasıflanması gerekmez. Mesela insanda canlılık ve cisim olma nitelikleri toplanmıştır. Bundan zorunlu olarak bazı cisimlerin canlı olması gerekir. Her cismin (hayvan) canlı olması gerekmez. Bu ölçüyle hususî ve cüz'î bir isbat yapılır.

Gazzalî'nin teâdüî ölçülerinden büyük, orta, küçük ölçü ismini verdiği istidlâl çeşitleri Aristo Mantığında geçen «Yüklemli İktiranlı Kıyas» şekilleridir. Aristo mantığında basit kıyasların 4. şekli olmadığı için Gazzalî bunu kullanmamıştır.

Galien (calinos) kıyasların 4. şeklini icad etmiştir. Bu şeklin İslâm âleminde kullanılması Fahreddin Razi'den (v. 606 h.) sonra olmuştur (42).

TELÂZÜM ÖLÇÜSÜ

Gazzalî'ye göre bu ölçü, daha ziyâde bir kantara benzer. Bunun bir tarafında yükün konacağı kefe, diğer tarafında yüke mukabil gelecek ve ölçüyü gösterecek topu vardır (43).

39. el-En'am, 6/91.

40. Gazzalî, el-Kıstasul-Müstakim, s. 59-60.

41. Gazzalî, Kıstasul-Müstakim, s. 60.

42. Bkz. Necatî Öner, Klâsik Mantık, s. 114, Ankara, 1982.

43. Gazzalî, el-Kıstas, s. 48.

Bir şeye lâzım-geien her bir şey, her halde kendisine tâbidir. Lâzımın kaldırılması, melzumun da kaldırılmasını gerektirir. Ama lâzım ile melzum kaldırılınca istidlâl neticesiz kalır. Böyle her ikisini birden kaldırmak şeytanın ölçülerindedir. Tâlimiyye'den bazıları bilgilerini böyle ölçerler (44).

Telâzüm ölçüsü Allah Teâlanın şu sözlerinden alınmıştır: «Eğer yer ve gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı ikisi (yer ve gök) fesada uğrardı.» (45) «Dek ki, söyledikleri gibi Allahla berâber tanrılar olsaydı, o takdirde bu ilahlar arşın sahibine (Allah'a) bir yol ararlardı.» (46) «Şunlar (taptığınız putlar) eğer tanrılar olsaydı oraya (cehenneme) girmezlerdi.» (47).

Bu âyetlerden telazüm ölçüsüne göre şu kıyaslar tertiplenir. Eğer âlemin iki ilâhı olsaydı, yer ve göğün nizamı bozulurdu. Yer ve göğün nizamı bozulmadı. Öyle ise âlemin iki ilâhı değil, bir tanrısı vardır. Eğer arşın sahibi ile birlikte tanrılar olsaydı, arşın sahibine bir yol ararlardı. Bunların arşın sahibine bir yol aramadıkları da bilinmektedir. Öyle ise arşın sahibinden başka tanrıların olmaması gerekir.

Telâzüm ölçüsünün bilinen ölçü birimleri ile ayarlanması şöyledir: Eğer güneş doğarsa yıldızlar görünmez. (bu esas tecrübe ile bilinir.) Güneşin doğduğu da malumdur. (bu da hiss ile bilinir.) O hâlde yıldızlar görülmez. Gazzalî'ye göre bu ölçünün derin ilmi meselelerde kullanılışı çoktur (48).

Gazzalî yaratıcının varlığının ve sıfatlarının bilgisini edinmek için istisnâlı kıyaslar (bitişik şartlı kıyaslar) tertipleyerek şu şekilde istidlâlde bulunur: «Alemin sanatlı bir şekilde yapılışı ve insanın (mekanizma sisteminin teşkili) sağlam ve çok beğenilen bir şekilde ise, bunların yaratıcısı âlimdir. Bu eserlerin böyle kabul edilmesinden bu bilginin çıkması akılda bedihî olarak mevcuttur. Yani akıl bunun böyle olduğunu kendisine yönelmekle hemen kabul eder. Alemin yapısı ve insanın mekanizmasının çok güzel bir şekilde tertibi müşâhade ile bilinir. O halde bu bilgiler-

44. a.g.e., s. 63.

45. el-Enbiyâ, 21/22.

46. el-İsra, 17/42.

47. el-Enbiyâ, 21/99.

48. Gazzalî, a.g.e., s. 62-63.

den, bunların yaratıcısının âlim olması sonucu zorunlu olarak çıkar. Sonra doğruluğu kabul edilen bu esastan yükselerek deriz ki, insanın yaratıcısı âlim ise o hayat sahibidir de!... Yukarıda onun âlim olduğu birinci ölçü ile bilindi. Bu sebeple onun diri olması gerekir. Eğer o diri ve âlim ise o zatı ile kaimdir. Ve araz değildir... Yukarıda geçen iki ölçü ile O'nun diri ve âlim olduğu bilindi. Bundan da O'nun zatı ile kaim olması lazım gelir (49).

(Devamı Gelecek Sayıda)

49. Gazzali, a.g.e., s. 63.